

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De bootsgezellen van Brazilië

Klooster, W.W.

Citation

Klooster, W. W. (2014). De bootsgezellen van Brazilië. *Tijdschrift Voor Zeegeschiedenis*, 33(2), 41-56.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4306200>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4306200>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

gestimuleerd door de scheepsbouwindustrie die in 1778 in Memel ontstond.

Deze casestudie toont aan dat schippersgemeenschappen in de Vroegmoderne Tijd niet noodzakelijkerwijs uit lokaal gewortelde schippers bestonden. Dit wordt nogmaals bevestigd door eigen onderzoek naar de schippersgemeenschap van Riga, die vooral uit Nederlandse migrantschippers was opgemaakt. Het is niet ondenkbaar dat dit fenomeen ook in andere grote Oostzeehavens als Sint Petersburg, Narva, Reval, Koningsbergen en Danzig, maar misschien ook wel in kleinere havens als Libau, Pilau, Elbing en Kolberg is terug te vinden. Verder onderzoek zou dit kunnen uitwijzen.

Over de auteur

Jelle van der Schaaf (1987) is na het afronden van het atheneum aan het Bogerman College in Sneek, begonnen met de studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2012 is hij gestart met zijn master, waarbinnen hij heeft gekozen voor de specialisatie Vroegmoderne Geschiedenis. Hij houdt zich bezig met vroegmoderne handelsnetwerken en studeert naar verwachting in 2014 af op de achttiende-eeuwse Oostzeevaart van schippers uit de stad Groningen. Eerder schreef Van der Schaaf voor *Donau*, Tijdschrift over Midden- en Zuidoost-Europa.

De bootsgezellen van Brazilië

Wim Klooster

Abstract

This article explores the lives of the sailors who were instrumental in the rise and demise of Dutch Brazil. Room, board, and a modest wage attracted many young men to the West India Company, but did not guarantee their loyalty to their employer. In the 1640s, the sailors' plight worsened steadily, as ships were neglected, time-expired men were forced to continue serving, food supplies dwindled, and hunger spread. Starting in 1649, sailors' discontent was expressed in a series of mutinies that would eventually cost the Dutch their maritime presence on the coast of Brazil.

Na het schokkende verlies van Nederlands Brazilië in 1654 werd de opperbevelhebber van de troepen in die kolonie gelast verantwoording af te leggen aan de Staten-Generaal. Sigismund von Schoppe, een Duitstalige Pool die vrijwel het gehele Nederlandse avontuur in Brazilië als militair had meege maakt, kwam beslagen ten ijs. Hij overlegde een rapport waarin hij de redenen van de overgave uiteenzette. Daarin benadrukte hij dat de soldaten de lust was benomen om de kolonie te verdedigen "door quade tractementen, sobere rantsoenen, wanbetalinge" en de weigering van de Staten-Generaal om uitgediende soldaten af te lossen door verse troepen. In hun wanhoop riepen deze bij de aankomst van de Portugese vloot in december 1653 onomwonden dat de tijd van hun verlossing was gekomen. Een andere reden voor de overgave, ging Von Schoppe voort, was dat de gehele zee kust van oorlogsschepen en andere vaartuigen ontbloot was geweest. Slechts één schip, de *Brazyl*, bevond zich voor de kust, maar de bemanning koos zee en stak over naar het Caribisch gebied, waarmee de defensie te water volledig was verdwenen.¹ Er zat, met andere woorden, ook een maritieme kant aan de teloorgang van Brazilië. Het oogmerk van dit artikel is om deze dimensie nader uit te diepen. Het matrozenbestaan staat daarbij centraal.

¹ Nationaal Archief (NA), Hof van Holland 5252, rapport van Sigismund von Schoppe, overhandigd aan de Staten-Generaal, 's-Gravenhage, 29 juli 1654.

Zeeslagen

Net als soldaten en matrozen in dienst van de VOC konden potentiële werknemers van de WIC zich melden bij kantoren van de Compagnie, waar zij naar hun expertise en ervaring werden gevraagd. Door de sterk groeiende vraag van de compagnieën naar zeelieden, nam in steden met wervingskantoren zoals Amsterdam, Rotterdam en Middelburg in de jaren 1620 en 1630 het aantal overnachtingsplaatsen voor mensen die van buiten kwamen sterk toe. Vooral Duitsers en, in mindere mate, Scandinaviërs, maakten daarvan gebruik.

Varen voor de grote compagnieën of de admiraliteiten genoot geen goede reputatie. In West-Friesland keek men neer op het werk voor de VOC, WIC en de oorlogsvloot.² Het is tekenend dat schipper Willem Dircxs Kromstevens zijn bemanning op een reis naar het Middellandse Zeegebied in 1633 niet alleen uitschold voor dieven en schelmen, maar ook voor "Westindienvaarders".³ Aan de kust van Nederlands Brazilië werd het verschil tussen matrozen in dienst van respectievelijk de marine en de WIC in de beginjaren 1650 op pijnlijke wijze duidelijk. Op 's lands oorlogsschepen konden de varenslieden rekenen op meer rantsoen en een betere behandeling dan hun collega's op Compagniesvaartuigen, hoewel dezen meer en harder moesten werken. Het contrast leidde tot spanningen tussen de twee groepen matrozen.⁴

De situatie verschilde hemelsbreed met die aan het einde van de jaren 1620. De kaping in 1628 door Piet Hein en zijn mannen van de Spaanse vloot, rijk beladen met zilver en tropische gewassen, spekte niet alleen de kas van de West-Indische Compagnie en die van de stadhouder, die tien procent van de opbrengst mocht opeisen. Ze maakte het ook mogelijk om een vloot voor te bereiden die Brazilië moest veroveren. Bovendien leidde de verovering van de Zilvervloot tot algemeen enthousiasme onder jongens en jonge mannen, die graag dienst namen bij de Compagnie.⁵ Zóveel matrozen versterkten de gelederen van de WIC dat de VOC moeite had

2 P. Boon, *Bouwers van de zee. Zeevarenden van het Westfriesse platteland, c. 1680-1720* (Haarlem 1996) 129.

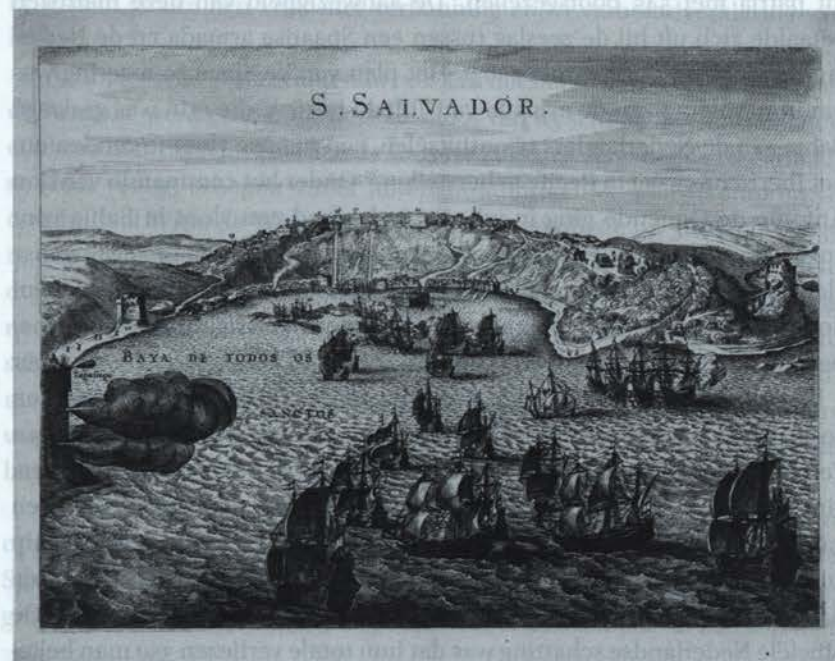
3 Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Oud Notarieel Archief (ONA), 141, 382/581, acte van 2 december 1633, verklaring van Sander Veltens, Jan Jans en Henrick Barents op verzoek van Eeuwout Gerrits en Dirck Aerts.

4 NA, Archief van de Staten-Generaal (SG) 12564.34, president en raden van Brazilië aan de Staten-Generaal, Recife, 21 augustus 1651.

5 P.J. van Winter, *De Westindische Compagnie ter kamer Stad en Lande* ('s-Gravenhage 1978) 230.

voldoende geschikte zeelieden te vinden.⁶ Deze bevrogenheid zou van korte duur blijken, hoewel het enthousiasme tien jaar later weer even zou opleven.

De Nederlandse periode in Brazilië was begonnen met een valse start. De opmerkelijke verovering in 1624 van Salvador da Bahia, de hoofdstad van Portugees Brazilië, door een vloot met 1.240 matrozen en 1.510 soldaten werd binnen een jaar gevolgd door het verlies van deze havenstad, nadat een Portugese vloot de Nederlandse legermacht tot een gemakkelijke overgave had verleid.⁷

Verovering van San Salvador in Brazilië door admiraal Jacob Willekes, 1624

Kopie naar een prent van Claes Jansz Visscher, ca. 1625. Collectie Rijksmuseum

Er zaten vier jaar tussen dit debakel en het gefaseerde vertrek in mei en juni 1629 van een nieuwe expeditie uit de Republiek naar Brazilië, nu onder leiding van generaal Hendrick Cornelisz. Loncq. Op de twintig schepen en zes jachten bevonden zich 3.500 soldaten en 3.780 matrozen. Na een lang

6 NA, SG resoluties van de Staten-Generaal, 1 mei 1629.

7 G. Edmundson, 'The Dutch Power in Brazil (1624-1654). Part I - The Struggle for Bahia (1624-1627)' in: *English Historical Review*, 11, no. 42 (1896) 231-259; M.G. de Boer, 'De val van Bahia' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 58 (1943) 38-49.

oponthoud aan de Kaapverdische eilanden verscheen de vloot, inmiddels versterkt met 23 schepen en 12 jachten, op 14 februari van het volgende jaar voor de kust van Pernambuco. De matrozen stonden de soldaten bij in de succesvolle invasie die volgde. De inname van de stad Olinda op 17 februari stelde de Nederlanders in staat aan kolonisatie te beginnen. Op 8 mei kon generaal Loncq voldaan de terugreis aanvaarden naar de Republiek.⁸

Hoewel de Portugezen hun schepen in Pernambuco hadden verbrand, bleven er voldoende achter in de Nederlandse kolonie. De vaartuigen met 520 matrozen werden in de volgende maanden versterkt met 11 schepen uit patria met 545 bootsgezellen.⁹ De aanwezigheid van deze matrozen betaalde zich uit bij de zeeslag tussen een Spaanse armada en de Nederlandse vloot op 12 september 1631. Het plan van de Spaanse regering was om in navolging van de armada van Toledo in 1625, die erin was geslaagd Bahia aan de Nederlanders te ontfutselen, een nieuwe vloot te zenden om het Iberische gezag in Recife te herstellen.¹⁰ Onder het commando van don Antonio de Oquendo ging in juli 1631 inderdaad een vloot in Bahia voor anker. Hoewel de Nederlanders al op 18 augustus uitvoeren om de Spaanse vloot te ontdekken, kwam het pas in september tot een slag tussen Oquendo's 24 bewapende en tien onbewapende schepen en de 16 van de 33 schepen die de Nederlandse vlootvoogd Adriaen Jansz. Pater uit Recife meevoer – hij oordeelde dat slechts acht van Oquendo's schepen effectief aan een zeeslag konden deelnemen. Het werd een bloedig gevecht voor de kust van Pernambuco. Het schip de *Provincie Utrecht*, bewapend met 38 stukken, ging door brand verloren, evenals het vlaggenschip de *Prins Willem*, een vaartuig van 100 ton met 46 stukken. Zeventig mannen van het eerste schip konden worden geborgen en van het tweede niet meer dan vijf. Onder de doden bevond zich admiraal Pater, die in zijn zware harnas verdrinkte.¹¹ De officiële Nederlandse schatting was dat hun totale verliezen 350 man beliepen, zowel soldaten als matrozen, en dat daarnaast honderd man gewond

8 Johannes de Laet, *Iaerlyck Verhael van de Verrichtinghen der Gheoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken*, red. S.P. L'Honoré Naber, 4 dln. ('s-Gravenhage 1931-1937) 2, 144.

9 NA, SG 5752, rapport van Gerhardt van Arnhem en Ewolt van der Dussen, gecommiteerden van de Staten-Generaal ter vergadering van de XIX, Middelburg, augustus-september 1630.

10 C.R. Phillips, *Six Galleons for the King of Spain. Imperial Defense in the Early Seventeenth Century* (Baltimore 1986) 189-190.

11 Volgens sommige eigentijdse bronnen hees Pater zich in zijn harnas na gewond te zijn geraakt en sprong hij vervolgens uit wanhoop in het water: J.P. Arend, O. van Rees en W.G. Brill, *Algemeene geschiedenis des vaderlands, van de vroegste tijden tot op heden* (Amsterdam 1863) 3, 549. De Laet vermeldt een andere versie van de gebeurtenissen: De Laet, *Iaerlyck Verhael*, 3, 15-16.

waren.¹² De slag ging de geschiedenis in als een bescheiden Spaanse zege, die we het beste als een Pyrrhus-overwinning kunnen bestempelen. Op de veroverde Spaanse schepen troffen de Nederlanders zoveel mensenvlees, hersenen en bloed aan dat de schepen met stompe bezems geschrobd moesten worden.¹³ Bovendien waren de Spaanse verliezen met 585 doden en vermisten en 201 gewonden groter dan die van hun vijanden.¹⁴ Wat wellicht het verschil uitmaakte tussen een kleine Nederlandse nederlaag en een overwinning was de houding van de kapiteins van zes schepen, die het commando om Spaanse schepen aan te vallen niet hebben gevolgd.¹⁵ De krijgsraad strafte hen later met verbanning en/of verbeurdverklaring van hun gages.¹⁶

Acht jaar later stond Oquendo ook aan het hoofd van wat wel de 'tweede Armada' werd genoemd. Deze de vloot van 85 schepen, 13.000 soldaten en 8.000 matrozen leverde aan de Engelse zuidkust slag met de Nederlandse vloot van 95 schepen onder luitenant-admiraal Maerten Tromp en vice-admiraal Witte de With. De Slag bij Duins eindigde op 31 oktober 1639 in een vernietigende nederlaag voor de Spanjaarden, die negen- tot tien-duizend man verloren, onder wie bijna alle officieren.¹⁷ De gevolgen van de nederlaag waren tot in Zuid-Amerika te voelen. De onderkoning van Peru schreef op 1 januari 1640 aan zijn koning dat de Nederlanders nu onbelemmerd voor Callao, de havenstad van Lima, konden opdoemen. De inwoners van Lima waren daarom met al hun waardevolle bezittingen massaal naar de bergen gevlucht.¹⁸

In Bahia, de hoofdstad van Portugees Brazilië, heerste daarentegen een opgeruimde stemming. Aan het begin van 1639 was een gecombineerde Spaans-Portugese vloot aangekomen onder Fernando de Mascarenhas, de graaf van Torre, die pas op 19 en 20 november van dat jaar in zee liep met

12 NA SG 5753, Diederick van Waerdenburgh aan de Staten-Generaal, Antonio Vaz, 7 oktober 1631.

13 S.P. l'Honoré Naber, red., *Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienst der niederländischen West- und Ost-Indischen Kompagnien 1602-1797* (Haag 1930) II, 86-88.

14 D.F. Marley, *Wars of the Americas. A Chronology of Armed Conflict in the New World, 1492 to the Present* (Santa Barbara 1998) 119. De Spanjaarden raamden het aantal Nederlandse doden op tweeduizend, een aantal dat volledig uit de lucht gegrepen was. Phillips, *Six Galleons*, 190.

15 NA SG 5753, Diederick van Waerdenburgh aan de Staten-Generaal, Antonio Vaz, 7 oktober 1631.

16 NA, SG, 5753, vonnissen Krijgsraad, 's-Gravenhage, 30 juli 1633.

17 Phillips, *Six Galleons*, 218-219. Drie maanden later stierf Oquendo aan de gevolgen van een ziekte.

18 P.E. Pérez-Mallaina Bueno en B. Torres Ramírez, *La Armada del Mar del Sur* (Sevilla 1987) 218.

de grootste vloot die zich ooit aan de Braziliaanse kust vertoonde.¹⁹ Achtien Spaanse en twaalf Portugese galjoenen, vergezeld van 34 koopvaarders, vervoerden tienduizend soldaten en vierduizend matrozen. De vloot werd bijgestaan door dertien kleinere schepen die proviand, water, munitie en andere benodigdheden meebrachten. Tegelijk ging een landleger onderweg naar het noorden. Uit onderschepte brieven en gesprekken met krijsgesvangenen maakten de Nederlanders op dat de vloot een frontale aanval zou ondernemen op Recife. De soldaten die in het binnenland van Nederlands Brazilië gelegerd waren werden naar de kust ontboden, waardoor de plantages onder Nederlands beheer een gemakkelijke prooi waren voor de Iberiërs. Een groot deel van de inlandse Nederlandse bevolking verliet daarom de suikermolens en vluchtte naar de forten en Recife. Inderhaast begroeven ze grote hoeveelheden geld, vooral zilveren Spaanse realen.²⁰

Met veertien of vijftien schepen en zes of zeven jachten was de Nederlandse vloot niet opgewassen geweest tegen deze machtige armada, ware het niet dat de Republiek te hulp schoot. In oktober en november arriveerden zes schepen, gevolgd door elf schepen in de eerste helft van december. Het merendeel kon worden opgenomen in de vloot.²¹ Na de vijand dagenlang vergeefs gezocht te hebben, begon de verwachte zeeslag op 12 januari met een Nederlandse aanval. Door een straffe noorderwind kon de grote Iberische vloot alleen in een heel laag tempo in de richting van Recife zeilen. Toen eindelijk Pernambuco werd bereikt, sloeg de wind om naar het zuiden, waardoor de vloot meer dan zestig zeemijlen voorbij Recife uitkwam.²² De water- en voedselvoorraad slonk zienderogen en ziekten begonnen slachtoffers te maken.

De slag was nauwelijks begonnen, toen de Nederlandse admiraal, Willem Cornelisz. (Loos) het leven liet. In een eigentijdse bron heet het dat "ons Admiraal werden beyde sijne schouderen met een grof yser komende uyt des Vyands Schout by nacht wegh genomen in voughen dat sijn hoofd naewlijcx aen de borst vast bleef".²³ Onversaagd bleven de Nederlanders bijna een weeklang op de Iberiërs vuren, die niet alleen tegen honger en dorst streden, maar ook te kampen hadden met extreme hoge temperaturen en

19 J.C.M. Warnsinck, *Van vlootvoogden en zeeslagen* (Amsterdam 1940) 146.

20 H. Wätjen, *Das holländische Kolonialreich in Brasilien. Ein Kapitel aus der Kolonialgeschichte des 17. Jahrhunderts* ('s-Gravenhage en Gotha 1921) 203. *Iovrnalier verhael ofte copye van sekeren brief, gheschreven uyt Brasil, nopende de victirye die Godt almachtigh aen de geotroyeerde West-Indische Compagnye verleent heeft.*

21 *Iovrnalier verhael.*

22 Warnsinck, *Van vlootvoogden en zeeslagen*, 147.

23 *Iovrnalier verhael.*

ongunstige winden. Ze faalden dan ook in hun voornemen om de Nederlanders te verslaan. Slechts twee Nederlandse schepen gingen verloren en niet meer dan tachtig Nederlanders vielen in de strijd.²⁴

De gevolgen van deze overwinning waren van grote betekenis. Samen met de Slag bij Duins droeg de zege bij Recife bij aan de afbrokkeling van het Spaanse imperium. In maritiem opzicht kon Spanje geen vuist meer maken, waardoor de opstand van Portugal aan het einde van 1640 kans van slagen had.²⁵ Niettemin was het optreden van de Nederlanders niet geheel volgens draaiboek verlopen. Net als tijdens de slag van 1631 hadden sommige kapiteins hun plicht verzuimd en dat was een smet op het blazoën. Van de vijf die gestraft werden, werden twee ten voorbeeld gesteld en met het zwaard ter dood gebracht.²⁶

Ook in de latere jaren van Nederlands Brazilië kwam het tot bloedige zeeslagen, die echter geen grote gevolgen hadden. Op 28 september 1648 wachtte een eskader van zeven Nederlandse schepen twee Portugese schepen op voor de kust van Bahia. Het gevecht kwam tot een luidruchtig einde nadat de bevelhebber van één van de Portugese schepen, omringd door Nederlandse schepen, zijn kruis in brand had gestoken. Gevolg was dat niet alleen zijn eigen schip ontplofte, maar ook twee Nederlandse vaartuigen. De Nederlanders lieten één van hun eigen schepen, dat ze als verloren beschouwden, varen, maar later bleken de Portugezen dit vaartuig te hebben gerepareerd en zeewaardig gemaakt. Aan Nederlandse zijde waren zeker honderd doden en vijftig (deels zwaar-)gewonden te betreuren.²⁷

Beide Portugese schepen waren twee dagen tevoren uitgelopen om de kust te beveiligen tegen de uitermate actieve Nederlandse kapers. De kaapvaart werd niet alleen bedreven door de WIC, de admiraliteiten en verschillende particulieren, maar ook door de Brasilse Directie tot Middelburg, die opereerde met goedvinden van de Compagnie. De Zeeuwen die voeren onder vlag van de Brasilse Directie hadden voorheen hun brood verdiend met het kapen van Duinkerkers, maar waren werkloos na de overgave van Duinkerken aan de Fransen eind 1646. Ze waren zo succesvol in hun nieuwe werkkring dat ze het leeuwendeel van de 220 Portugese prijzen leverden die de Nederlanders in 1647 en 1648 tussen Portugal en Brazilië

24 Warnsinck, *Van vlootvoogden en zeeslagen*, 128-159.

25 C.R. Boxer, *Salvador de Sá and the Struggle for Brazil and Angola, 1602-1686* (Londen 1952) 141.

26 Van Winter, *Kamer Stad en Lande*, 118.

27 W.J. van Hoboken, *Witte de With in Brazilië, 1648-1649* (Amsterdam 1955) 119-127.

overmeesterden. Van elke vier schepen in deze vaart gingen derhalve drie verloren.²⁸ De netto opbrengst van de schepen die werden opgebracht aan de kust van Brazilië bedroeg bijna 3,5 miljoen gulden.²⁹

De kaapvaart op Portugese Brazilië-vaarders zakte aan het begin van de jaren 1650 vrijwel volledig in. Portugal vond een effectieve oplossing voor de vijandelijke 'piraten' door de oprichting van de *Companhia Geral para o Estado do Brasil*, een naamloze vennootschap die de vaart van en naar Brazilië ging konvooieren met oorlogsschepen. De kostbare suikerladingen kwamen nu ongeschonden aan in Portugal. Dit succes was mede te danken aan het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog (1652-54), die de Zeeuwse kapers ertoe verleidde dichterbij huis te blijven om op hun Engelse burenen te kruisen. Nu het Nederlandse gevaar aan de Braziliaanse kust ten zuiden van Recife was geweken, konden suikerschepen weer vrijwel ongestoord de oceaan oversteken.³⁰

Het matrozenbestaan

Wie waren de matrozen die voor de kust van Brazilië de Nederlandse vlag hooghielden? Dit waren mannen voor wie een dienstverband dezelfde voordelen bood als die historicus Herman Ketting heeft genoemd voor de dienaren van de VOC.³¹ In beide gevallen was men jarenlang verzekerd van kost, inwoning en een gage die weliswaar bescheiden was, maar kon toenemen als promotie werd gemaakt. Velen gaven hieraan de voorkeur boven het onzekere bestaan aan wal als ongeschoolde kracht of landarbeider. Anderzijds waren zeevarenden vaak niet trouw aan de WIC. Wanneer hun dienstverband ophield kozen ze vaak voor een andere maritieme werkgever. Jan Pietersz van der Goude, die als matroos had deelgenomen aan de inname van Bahia in 1624, nam bijvoorbeeld na thuiskomst in Dordrecht

28 I.J. van Loo, 'Kaapvaart, handel en staatsbelang: het gebruik van kaapvaart als maritiem machtsmiddel en vorm van ondernemerschap tijdens de Nederlandse Opstand, 1568-1648', in C. Lesger en L. Noordegraaf, red., *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 349-368, 367; E. Cabral de Mello, *Olinda Restaurada. Guerra e Açúcar no Nordeste, 1630-1654* (Rio de Janeiro en São Paulo 1975) 83, 88.

29 NA, SG 5766, 'Lijste van prinsen by particuliere en Compagnies vaertuygen op de custe van Brasil verovert'.

30 F. Binder, 'Die zeeländische Kaperfahrt 1654-1662' in: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1976) 40-92, 42.

31 H. Ketting, *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-1650)* (Amsterdam 2002) 59.

dienst op een VOC-schip dat naar Oost-Indië vertrok. Op zijn beurt voer Huybrecht Dammisz uit Zwijndrecht, die als matroos had gevaren op één van de schepen die in 1630 deel uitmaakten van de expeditie die Pernambuco binnenviel, later dat jaar op een koopvaarder naar de Azoren.³² Beiden machtigden kennissen om tijdens hun afwezigheid buitgeld te innen en zo hun karige loon aan te vullen. Matrozen staken soms ook na overwinningen op vijandelijke vloten zilver in de zak. Dat gebeurde na de overmeestering van de Zilvervloot en ook na een succesvolle slag tegen een Iberische vloot voor de Braziliaanse kust in 1640.³³ Een rijke buit was echter uiteraard zeldzaam. Sommige matrozen wachtten daarom niet op inkomsten van de kaapvaart, maar zetten hun eigen handeltje op. Zo kwam in 1640 aan het licht dat sommigen Braziliaanse suiker in hun hemden en broeken hadden verborgen en na ontschepping in de Republiek verkochten.³⁴

Bootsgezellen koesterden in de regel geen grote ambities. Onderweg naar Brazilië in 1629 luisterde een jonge Compagniesbeambte naar het gesprek dat zich tijdens een onweersbui ontvouwde tussen twee matrozen en tekende dat later op. Wat zijn we toch arme sloebers, zo begon de jeremiade. We moeten dag en nacht werken, leggen ons leven in de waagschaal, vooral bij zulke vreselijk stormen, worden slecht behandeld en weinig betaald. Maar toen het onweer voorbij was, zei de een tegen de ander: wanneer we weer in Amsterdam komen, gaan we ons weer vermaken en zolang we geld hebben elke dag vreten, zuipen en naar de bordelen. Als het geld op is, nemen we weer dienst.³⁵

Het was niet uitzonderlijk dat bootsgezellen bij vertrek uit de Republiek een vrouw achterlieten, die dan vaak in armoede leefde. De vrouwen van de matrozen die op vier schepen voor Brazilië dienden sloegen in 1651 de handen ineen. Hoewel ze recht hadden op twintig maanden gage, waren ze pas voor tien maanden betaald. Wie verantwoordelijk was voor betaling was onduidelijk. Na vergeefse pogingen tot genoegdoening bij de admiraliteit van Amsterdam, klopten de vrouwen aan bij de Staten-Generaal, die meteen opdracht gaven het geld beschikbaar te stellen. Of dat inderdaad gebeurde is de vraag. Twee maanden later klaagde de voorzitter van de Staten-Generaal dat matrozenvrouwen bij hem thuis waren geweest met het

32 GAR, ONA, 156, 23/46, akte van 24 december 1624. GAR, ONA 190, 271/412, akte van 2 september 1630.

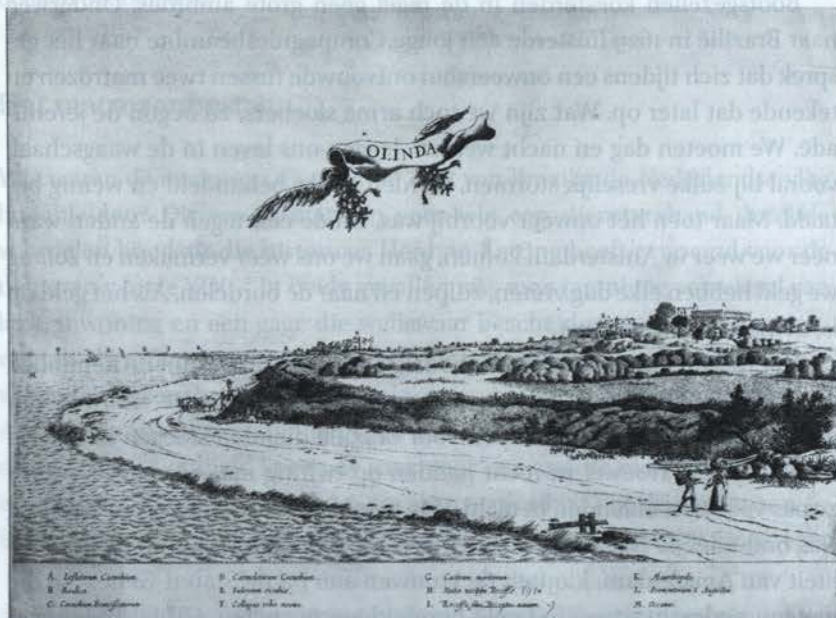
33 Warnsinck, *Van vlootvoogden en zeeslagen* 154.

34 NA, Oude West-Indische Compagnie 8, Heren XIX aan gouverneur Johan Maurits en de Hoge Raad, Amsterdam, 1 juli 1640.

35 L'Honoré Naber, *Reisebeschreibungen II*, 126-127.

verzoek om terugkeer van hun mannen en afbetaling.³⁶ De matrozenvrouwen zouden natuurlijk maar al te graag hun echtgenoten weer begroeten, maar dat was niet iedereen gegund. Het enige waarop weduwen van matrozen die in het Atlantisch gebied gestorven waren vanaf 1645 aanspraak konden maken was een extra maand gage.³⁷

Bootsgezellen liepen gevaar bij invasies in Afrika en Amerika.³⁸ Ze werden bijvoorbeeld ingezet bij de invasie in 1625 van Piet Hein's vloot van de Braziliaanse stad Espiritu Santo. Omdat de matrozen niet gewend waren krijgsorde te houden, werden elke twee matrozen geflankeerd door twee soldaten. Het mocht niet baten. Mede vanwege hun gebrek aan ervaring mislukte de aanval.³⁹ Bij de aanval op Olinda in 1630 werden zeelieden weer gebruikt ter versterking van de landtroepen. Onder hen bevonden zich velen die pas onderweg op de oceaan "inde wapenen gheoeffent waren."⁴⁰

Gezicht op Olinda, Jan van Brosterhuyzen, 1645-1647, naar Frans Post
Collectie Rijksmuseum

36 NA 1.01.03, resoluties Staten-Generaal 8 juli en 30 september 1651.

37 J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998) 77.

38 Zie bijvoorbeeld De Laet, *Iaerlyck Verhael* I: 70-71, 91, 95, 106, 108, 114; IV: 77, 153-154, 223, 250.

39 De Laet, *Iaerlyck Verhael* I, 70-71.

40 J. Baers, *Olinda, ghelegen int Landt van Brasil, in de Capitanía van Phernambuco, met mannelyke dapperheyde ende groote couragie inghenomen, ende geluckelyck veroverd op den 16. Februarij A.o 1630* (Amsterdam 1630) 16.

Net als de soldaten konden matrozen die blijvend gewond raakten in gevechten met de vijand aanspraak maken op een vergoeding. Op 13 februari 1627 presenteerden de Heren XIX – het centrale bestuur van de WIC – regels die golden voor alle officieren en matrozen aan boord van Compagnieschepen. Voor het verlies van de rechterarm werd 800 gulden uitgekeerd, voor het verlies van beide ogen 900 en dat van beide benen 800 gulden.⁴¹ De uitkeringen die in de oorlogsvloot werden gehanteerd vanaf 1645 bleven achter bij deze bedragen: slechts 250 gulden voor de rechterarm, 800 voor beide ogen en 400 voor beide benen. Er was in beide gevallen ook compensatie voor het verlies van één arm of been en van handen of voeten.⁴²

Ziekten hielden ook huis onder matrozen en soldaten, mede vanwege de slechte hygiënische omstandigheden. Tijdens de koude wintermaanden bleven de luiken gesloten, zodat men geen water had om zich te wassen. Verkleed was er bovendien niet bij voor de matrozen, ook niet na een natte dag aan dek, waardoor sommigen een longontsteking opliepen. Verschillende soorten luizen, waarvoor geen remedie bestond, speelden de opvarenden ook parten.⁴³ Hygiëne was ook geen prioriteit voor de WIC. Een fluit die deel uitmaakte van het *secours* van Witte de With, dat in 1647 uitvoer om de opstand tegen het Nederlandse gezag in Brazilië te bedwingen, was kort tevoren met walvisspek uit Groenland teruggekeerd en nog onvoldoende schoongemaakt toen 150 soldaten aan boord kwamen. Een besmettelijke ziekte brak vervolgens uit die tientallen levens eiste.⁴⁴

Hoewel scheurbuik niet besmettelijk was, was deze ziekte de oorzaak van veel misère. Tijdens de invasie van Pernambuco in 1630 was een derde van alle soldaten en matrozen uitgeschakeld door scheurbuik.⁴⁵ Scheurbuik bleek uit vermoeidheid, slapte, stijve gewrichten en bloedingstoringen over het hele lichaam. Omdat elke inspanning fataal kon zijn, schreven artsen volledige rust voor, maar ze beperkten zich verder tot symptoombestrijding. Scheurbuik maakte ook na 1630 Nederlandse slachtoffers voor de kust van Brazilië. Toen de Hoge Raad van de kolonie in 1648 een inspectie hield onder

41 *Articulen, ende ordonnantien ter vergaderinge vande Negentiene der Generale Geootroyeerde West-Indische Compagnie geresumeert ende ghearresteert* (1641). De bedragen waren identiek aan die in de verordening van de VOC uit 1634: A. Bijl, *De Nederlandse convooidienst. De maritieme bescherming van koopvaardij en zeevisserij tegen piraten en oorlogsgevaar in het verleden* ('s-Gravenhage 1951) 138-139.

42 A.E. Leuftink, *De geneeskunde bij 's lands oorlogsvloot in de 17e eeuw* (Assen 1952) 126.

43 W. Buijze, *Georg Everhard Rumphius' reis naar Portugal 1645-1648. Een onderzoek* (Den Haag 2002) 101-102.

44 W.J. van Hoboken, 'Een troepentransport naar Brazilië in 1647' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 62 (1949) 100-109, 102.

45 Berekend op basis van De Laet, *Iaerlyck Verhael* II, 115, 127.

de matrozen van de vijf Compagniesschepen die zojuist waren teruggekeerd van de kust voor Bahia, werd vastgesteld dat de helft van de mannen scheurbuik had. De diagnose wekte geen verbazing, aangezien de matrozen enkel gort aten, aangevuld met een kleine hoeveelheid vlees en spek.⁴⁶ De kans dat Nederlandse matrozen scheurbuik opliepen was vele malen groter dan het gevaar dat hun Spaanse en Portugese collega's liepen. Kregen dezen aan wal regelmatig citrusvruchten, uien, knoflook en pepers voorgeschoteld, Noor-Europeanen gaven de voorkeur aan een dieet rijk aan proteïne, maar met weinig vitaminen (en in het bijzonder vitamine C), waardoor scheurbuik altijd op de loer lag. Het gebruikelijke scheepsproviand, bestaande uit meel, scheepsbesluit (een mengsel van tarwe en roggemeel), gezouten vlees, vis, kaas, boter, gort, erwten en bonen had geen enkele helende werking.⁴⁷

Zelfs als scheurbuik niet uitbrak, was het bestaan aan boord ellendig. De buitengewoon strenge winter van 1645-46 belette een vloot met bestemming Brazilië drie maanden lang het uitvaren, waarna deze nog eens twee maanden vast zat bij het eiland Wight. Op één schip, de *Loanda*, waren de omstandigheden zo slecht dat soldaten en matrozen hun krachten bundelden en een verzoekschrift opstelden aan hun overste. Het begin van de tekst luidde als volgt: "Wij versoecken met alle man dat U[w] E[dele] sal gelieven te ordonneeren dat wij onse Anckers mogen lichten om naar huys te keeren, want wij soo niet anders vaeren willen te weten van Armoeden te vergaen, ende van sieckten, ende van andere vuylicheijt te verstincken ende altijd waeter te drincken, en dat noch binnes lants [bij land zijnde] ende daer toe weijnich te eten ende daer en boven als wij wat spreken willen, so sett men ons dadelijck in de Boeijen, want wij hebben onse twee maenden gagie verdient met hongerlien ende waeter drincken. Daerom willen wij met alle man naer huys toe ende ist saken dat U[we] E[dele] in geen andre ordre wil stellen, soo hebben wij liever met alle man te verdrincken, dan sulcken lanckwielligen doot voor ons ooggen te sien ..."48

Sommige matrozen en soldaten grepen de eerste de beste kans om aan de dienst overzee te ontsnappen. Toen enkele jaren later een schip op weg naar Brazilië in het uitvoeren verzeild raakte op de rede van Brouwershaven, roeiden zes matrozen die de wacht hielden met een boot aan land. Nadat geen van hen bij de drie dagvaardingen was verschenen, werden

46 NA, Aanwinsten 405, fol. 310.

47 Phillips, *Six Galleons*, 172-180; J. van Spilbergen, *De reis om de wereld, 1614-1617*, bezorgd door J.C.M. Warnsinck ('s-Gravenhage 1943) 161.

48 Verzoek d.d. 1 mei 1646, gericht aan Michiel van Gogh, lid van de Hoge Raad van Brazilië, in Buijze, *Rumphius' reis* 58-59.

ze bij verstek door de admiraliteit tot drie jaar verbanning uit de Verenigde Provinciën veroordeeld.⁴⁹ Is het onduidelijk wat deze zes terug deed komen van hun voornemen naar Brazilië te gaan, de soldaten en matrozen die in 1647 met Witte de With's *secours* in Zeeland klaar lagen op dezelfde bestemming te varen werden op andere gedachten gebracht door toevalig thuiskomende collega's.⁵⁰ Dezen verhaalden van de beroerde situatie waarin de Nederlandse kolonie zich bevond, de inspanningen die ze zich tijdens het verblijf en de heen- en terugreis hadden moeten getroosten en de hondse wijze waarop ze behandeld waren. Degenen die toestemming hadden hun schip te verlaten, maakten daarvan gebruik en keerden niet meer terug. De rest protesteerde luid.

Soldaten en bootsgezellen in Brazilië werkten inderdaad jarenlang zonder uitbetaald te krijgen. Sommigen werden gedwongen lang na afloop van hun contractperiode de kolonie te blijven dienen. Soldaten liepen daarom in groten getale over naar de vijand, terwijl matrozen verhaal gingen halen bij de autoriteiten toen ze eindelijk in de Republiek waren teruggekeerd. In 1650 bejegenden matrozen van twee onlangs teruggekeerde schepen uit Brazilië, die hun betaling eisten, drie admiraliteitsraden van het Noorderkwartier in Enkhuizen zeer onheus onder het maken van ernstige dreigementen. De burgemeesters zagen zich genoodzaakt om kruit en lood aan de burgers uit te delen en hen te manen om op hun teken in de wapenen te komen teneinde het admiraliteitscollege en haar raden te beschermen.⁵¹

Verval en einde

Aan het einde van de jaren 1640 zette het verval van Nederlands Brazilië in. De maritieme verdediging van de kolonie had aan belang gewonnen nadat een opstand onder leiding van de Portugees sprekende bevolking het Nederlandse grondgebied drastisch had verkleind. De Nederlandse aanwezigheid beperkte zich nog slechts tot de dubbelstad Recife-Mauritsstad en enkele kustforten. Het voortbestaan van Nederlands Brazilië was derhalve in het geding. Nadat de WIC met door de Staten-Generaal beschikbaar gesteld geld en schepen aan het begin van 1646 soldaten had overgevoerd, nam de Staten-Generaal het initiatief door het zenden van een groot *secours*,

49 NA 1.01.03, resoluties Staten-Generaal, 2 mei 1648.

50 Van Hoboken, 'Troepentransport', 109; Pierre Moreau, *Histoire des derniers troubles du Brésil entre les Hollandois et les Portugais* (Paris 1651) 192-194.

51 NA 1.01.03, resoluties Staten-Generaal, 5 maart 1650.

waarvan het commando in handen werd gesteld van de ervaren vlootvoogd Witte de With (1599-1658), vice-admiraal van Holland.

Nadat de vloot op 18 maart 1648 met twaalf admiraliteitsschepen en zeven Compagniesjachten Recife had bereikt en duizenden soldaten waren ontscheept, waagde De With zich aan het onderscheppen van de Portugese suikervloot uit Rio de Janeiro en het blokkeren van Bahia. Het Nederlandse kamp wist dat Bahia uiterst kwetsbaar was vanwege een gebrekkige verdediging en een permanent tekort aan kleding en voedsel. Op zijn beurt voelde De With zich echter ernstig in zijn taken belemmerd door het tekort in Recife aan essentiële zaken zoals scheepsbehoeften, hemden en provisie. In zijn veelvuldige brieven aan de koloniale Hoge Raad bleef hij hierop hameren.⁵² De leden van de raad valt hierbij overigens weinig te verwijten. Zij beschikten eenvoudigweg niet over het vereiste materieel noch over genoeg victualie. Zoals De With goed beseftte waren matrozen het kind van de rekening. Net als bij de soldaten groeide onder de matrozen de ontevredenheid. De historicus Van Hoboken vatte het goed samen: "Het langdurige, uitzichtloze verblijf in de belegerde, vervallen kolonie, het uitblijven van noemenswaardige successen, de slechte voedingstoestand, het inhouden van buitgeld, de verwaarlozing van de schepen, dit alles bleef niet zonder uitwerking op het moreel van het scheepsvolk".⁵³

Het ging het eerst mis op de *Getrouwen Herder*, dat in juni 1648 troepen naar de bedreigde Nederlandse kolonie in Luanda (Angola) vervoerde, maar daar nooit is aangekomen. De bemanning en de soldaten maakten zich van het schip meester en voerden het naar Rio de Janeiro.⁵⁴ Vervolgens was het de beurt aan de *Dolphijn*, uitgerust door de admiraliteit van Rotterdam. Kapitein Job Forant was Oostindisch doof voor de klachten van de bemanningsleden die gevoed wilden worden en niet met brood waar de wormen uitkwamen. Ze beschuldigden hem ervan dat zieke bemanningsleden door gebrek waren gestorven. De scheurbuiklijders zeiden, zo liet de bottelier laten weten: "och mocht ick mijn buyck eens vole ten eer ick sterf".⁵⁵ Terwijl De With met het grootste deel van de vloot voor Rio de Janeiro aan het kruisen was brak op 29 mei 1649 mouterij uit op de *Dolphijn*. Een groep matrozen greep het roer, onderwijl roepende dat ze hun tijd

52 C.R. Boxer, *The Dutch in Brazil, 1624-1654* (Oxford 1957) 229-230; Van Hoboken, *Witte de With*, 175-178.

53 Van Hoboken, *Witte de With*, 194.

54 *Ibidem* 106-107. Vele muiters hoedden zich voor een terugkeer naar de Republiek en vestigden zich in Rio de Janeiro en Lisbon: NA SG 12564.40, inv. nr. 1, verklaring van Joost Weisberger, 's-Gravenhage, 10 maart 1655.

55 Van Hoboken, *Witte de With*, 197.

hadden uitgediend en dat het voedsel van de Compagnie oneetbaar was. Kapitein Forant stond machteloos tegenover de vereende krachten en sloot zich de volgende drie dagen op in zijn kajuit. De steven werd naar huis gewend, waar de matrozen de autoriteiten vertelden dat het schip door wind en stroom te ver naar het noorden was afgedreven om naar Recife terug te keren.⁵⁶ Hiermee werd de toon gezet voor het matrozenprotest in Brazilië. Het ene na het andere schip, zeven in totaal, verliet tegen de wens van de kapitein de Braziliaanse kust om de thuisreis te aanvaarden.

Witte de With volgde weldra ook het voorbeeld van de *Dolphijn*. Al sinds december van het jaar daarvoor had hij er bij de Staten op aangedrongen te worden teruggeroepen, maar de Staten-Generaal antwoordde hem niet. Bevreesd voor verdere aftakeling van zijn schepen en voor een hongeroproer onder de bootsgezellen, die niet alleen ondervoed waren, maar ook geen buitgeld was betaald, stak De With op 9 november met twee schepen in zee.⁵⁷ Dat betekende dat de regering in Recife nog slechts één schip en vier jachten tot haar beschikking had. En die jachten waren vanwege gebrek aan provisie en scheepsequipage gedwongen om hun tochten in te korten, zodat ze in Recife op gezette tijden weer konden worden bevoorrad.⁵⁸ Het volgende voorjaar arriveerden echter tien oorlogsschepen uit patria, die al waren vertrokken voor de thuiskomst van Witte de With en de andere vaartuigen. Twee jaar later namen de matrozen op de nieuwe schepen, ongetwijfeld geïnspireerd door hun collega's, het initiatief om zonder toestemming van admiraliteit of Hoge Raad de thuisreis te aanvaarden.⁵⁹ Hoewel de maritieme strijd met de Portugezen om Brazilië daarmee nog niet geheel werd opgegeven, deed de sterke afname van het aantal matrozen in de kolonie zich gevoelen. Wanneer vijandelijke schepen werden veroverd, konden ze bijna niet meer in zee worden gebracht. De ter plaatse gerecrueteerde vrijlieden voorzagen wel in een behoefte, maar onder hen konden de officieren bij het veroveren van prijzen geen orde houden, want het oogmerk van de vrijlieden was eerder buit binnen te halen dan de vijand afbreuk te doen.⁶⁰

Het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog maakte de toestand alleen maar penibeler. Het gebrek aan maritieme bescherming in Brazilië maakte

56 *Ibidem* 201, 204.

57 Hij had daarvoor aanvankelijk toestemming gekregen van de Hoge Raad, die deze later introk uit angst voor een Portugees-Engelse blokkade van Recife. Van Hoboken, *Witte de With*, 219, 220, 224, 247.

58 Cabral de Mello, *Olinda Restaurada*, 110.

59 Boxer, *Dutch in Brazil*, 228, 233.

60 NA, Archief van de Staten-Generaal 12564.34, president en raden van Brazilië aan de Staten-Generaal, Recife, 22 juni 1651.

het zenden van provieschepen uit patria een hachelijke onderneming.⁶¹ De Staten-Generaal besloot daarom een expeditie van zes oorlogsschepen en twee jachten op touw te zetten, maar de gewesten lagen dwars. Uiteindelijk kwam de admiraliteit van Zeeland in actie, evenals die van Amsterdam. Maar op het moment dat deze twee schepen en een jacht uitzond was Nederlands Brazilië al verloren.⁶² De bemanning van het laatste schip dat nog voor de kust lag, de *Brazyl*, had koers gezet naar patria, waardoor een Portugese vloot onbelemmerd een blokkade kon opwerpen voor Recife. Het laatste uur van de kolonie had daarmee geslagen. Ontbloot van bootsgezellen en verdedigd door soldaten die niet meer wilden vechten, was Brazilië ten dode opgeschreven. De overgave was daarom snel getekend. En de mannen die eindelijk naar huis konden gaan waren daar niet rouwig om.

Twintigste-eeuwse historici schreven het protest van soldaten in Brazilië toe aan wangedrag dat aan deze lieden eigen zou zijn geweest. In werkelijkheid lagen, zoals Bruno Miranda terecht heeft geoordeeld, hun ontberingen en niet hun karakter ten grondslag aan hun muiterij en desertie.⁶³ We kunnen concluderen dat hetzelfde gold voor de bootsgezellen van Brazilië, die hun ongenoegen op verschillende manieren uitten. Maar welke vorm hun protest ook kreeg, een lotsverbetering zat er niet in.

Over de auteur

Wim Klooster is als hoogleraar Atlantische geschiedenis verbonden aan Clark University in de Verenigde Staten. Hij was in het verleden onder meer Charles Warren Fellow op Harvard University, Inter-Americas Mellon Fellow en Alexander O. Viotor Memorial Award Fellow op de John Carter Brown Library, Postdoctoral Fellow op de National University of Ireland, Galway en Fellow op het Netherlands Institute of Advanced Study in Wassenaar. Tot zijn talrijke publicaties behoren *Revolutions in the Atlantic World: A Comparative History* (2009) en *Illicit Riches: Dutch Trade in the Caribbean, 1648-1795* (1998).

61 WIC-bewindhebbers aan de gedeputeerden van de Staten-Generaal voor West-Indische zaken, Amsterdam, 30 juli 1652, in J.R. Brodhead, *Documents Relative to the Colonial History of the State of New-York; Procured in Holland, England and France* (Albany, N.Y. 1856) I, 484.

62 E. Cabral de Mello, *De Braziliaanse affaire. Portugal, de Republiek der Verenigde Nederlanden en Noord-Oost Brazilië, 1641-1669* (Zutphen 2005) 120-121.

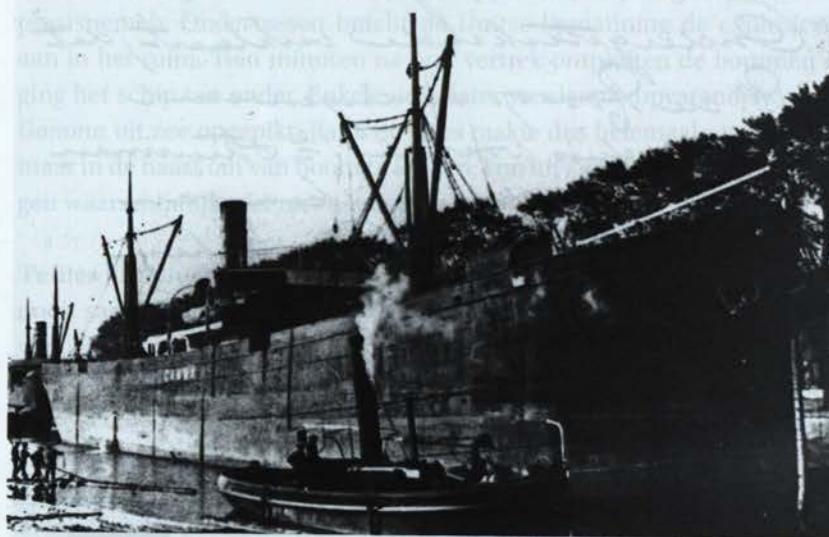
63 Bruno Romero Ferreira Miranda, 'Gente de Guerra: Origem, cotidiano e resistência dos soldados do exército da Companhia das Índias Ocidentais no Brasil (1630-1654)' (dissertatie Universiteit Leiden, 2011), 327.

Anekdoten

Historische sensatie: het verhaal van Batte de Roos

Ron Brand

Op het moment dat ik deze anekdote schrijf, is de grootscheepse herdenking van het begin van de Eerste Wereldoorlog, nu honderd jaar geleden, net begonnen. Een oorlog die aan Nederland voorbij ging. Dat is ten minste de algemene reactie die je krijgt als je iemand vraagt naar de rol van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. 'We waren toch neutraal?', is dan een veelgehoord antwoord. Inderdaad, Nederland verklaarde zich neutraal,

Het s.s. Gamma van de Vrachtvaartmaatschappij Bothnia
Collectie Maritiem Museum Rotterdam, inv.nr. FS1076

maar Nederland had wel degelijk met de oorlog te maken. Ons land mobiliseerde zich en hoewel er niet werd gevochten op Nederlands grondgebied, bewaakten talloze militairen de landsgrenzen. De oorlog kwam dichterbij door het kanongebulder dat vanaf de slagvelden in België hoorbaar was tot aan het midden van het land. Nog tastbaarder werd de oorlog door de